

Лілія Жужа

Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатoproфільний центр (м. Запоріжжя)

МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ НА ПІДТРИМКУ АТО

Liliia Zhuzha

Khortitsa national educational and rehabilitation multi-center (Zaporizhzhia, Ukraine)

MORAL ASPECTS OF VOLUNTEER MOVEMENT IN SUPPORT OF ATO

The mass volunteer movement functions thanks to the volunteers certain moral qualities. In this article we consider the following moral qualities that are inherent to volunteering: human (responsibility, sense of duty); civil (patriotism, priority values to society values the individual, the desire for freedom, faith in the righteousness of the fight); interpersonal (empathy, kindness, humanity) and personal qualities (dignity, initiative, disinterestedness, romanticism and pragmatism). The data of sociological research on public attitudes to voluntary movement, which particularly marked respect for volunteers and trusted by public.

Key words: civil society, volunteer movement, ATO, moral quality, responsibility, dignity, patriotism, relation to volunteers

Актуальність теми. Моральна складова громадянського суспільства є невід'ємною характеристикою цього суб'єкта політичного процесу. Волонтерство на підтримку АТО, як еліта громадянського суспільства, виникло та існує завдяки міцній моральній мотивації. Отже, феномен сучасного волонтерства неможливо розглядати без урахування моральної складової цього феномена.

Завданням статті є аналіз моральних аспектів волонтерського руху.

Розгляд проблематики в сучасній політологічній літературі. Загальні питання, сутність, основні риси та функції громадянського суспільства розглядає Кін Джон, Айвен Догерті, А. Кудряченко, Ю. Шайгородський, М. Скригонюк, М. Патеї-Братасюк, І. Кресіна, Г. Зеленько, М. Калініченко, Т. Андрійчук, А. Дідух, Ф. Рудич та ін. Проблематиці громадянського суспільства приділяють увагу також українські політологи В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко.

Основний текст. У суспільстві є запит на моральне піднесення для формування та підтримки громадянської активності. Ідеологія моралізується, тобто ідеологічне обґрунтування державної політики доповнюється моральним виправданням, перш за все – збереженням гідності народу. Підтвердженням цієї думки є номінація насильницької зміни еліт у суспільстві «революцією гідності». Відбулось моральне виправдання політичної дії із застосуванням етичних понять гідності, відповідальності, громадянського обов'язку та ін.

Державі належить монополія легітимного фізичного насилля. Класик політичної думки М. Вебер підкреслює, що «право на фізичне насилля приписується всім іншим союзам або окремим особам лише настільки, наскільки держава зі свого боку допускає це насилля: єдиним же жерлом «права» на насилля вважається держава»¹.

Наявність воєнних волонтерів, добровольчих бригад – це певною мірою прояв слабкості держави, але держава легітимувала право на фізичне насилля добровольчим бригадам, воєнним волонтерам, що каналізувало бажання певної частини суспільства брати безпосередню участь у воєнних діях поза контролем держави. Держава дозволила волонтерам діяти на свій розсуд, спиратися на свої джерела фінансування, організації, матеріальне постачання за рахунок ресурсів громадянського суспільства. Певним чином держава була не в змозі стримувати потяг волонтерів брати участь в АТО. Для добровольців АТО характерна етичний максималізм у активній протидії злу. За М. Вебером, для політика має силу ствердження: «Ти повинен застосовувати силу,

¹ Вебер, М. (1990). *Политика как призвание и профессия. Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 645.

протистояти злу, інакше будеш відповідати за те, що зло взяло гору»¹. Громадянське суспільство в Україні частково бере на себе виконання деяких функцій держави у протистоянні ворогу.

Значною мірою волонтерський рух виникнув перш за все для забезпечення дій добровольчих бригад. Якщо це не державні структури, то і забезпечення їх діяльності держава перекладає на структури громадянського суспільства, тобто на волонтерів. Керівники добровольчих загонів неодноразово заявляли, що вони повністю забезпечуються за рахунок своїх ресурсів: постачання їжі, матеріалів, одягу і т. ін. – за рахунок добровольчих внесків, збір яких організують волонтери.

Волонтерство АТО – це не тільки діяльність з допомоги воїнам та постраждалим від бойових дій, це, за великим рахунком, і політична діяльність. У певному розумінні волонтер АТО – це суб'єкт політики, людина, що займається політичною діяльністю. Волонтер як активіст громадянського суспільства належить до еліти громадськості. Для волонтера громадські справи важливіші за справи особистості: саме така якість відрізняє еліту від пересічного громадянина.

Віднесення волонтерів до еліти громадянського суспільства відповідає теорії еліт класиків української політичної думки Д. Донцова та В. Липинського. Так, Д. Донцов у своїй теорії еліт розрізняє «ініціативну меншість» (еліту) та «пасивного чинника нації» (народ). У книзі «Націоналізм» (1926) він пише, що еліта як найактивніша група в суспільстві формує певну ідею, робить її доступною для мас і, зрештою, мобілізує народ на втілення даної ідеї. На думку Д. Донцова, «політична еліта здатна збудити приховану енергію нації, виховувати маси й надихати для участі в тих чи інших політичних акціях». Для В. Липинського «національна еліта — це та активна меншість, яка об'єднує найкращих і найактивніших членів усіх класів, творить матеріальні та духовні цінності — власність усього суспільства»². Ми поділяємо думку, що до громадянської еліти належать люди з високою громадянською свідомістю, для яких найважливішою якістю є здатність ставити інтереси нації, громади вище за особисті інтереси.

Волонтер АТО бере на себе відповідальність за важливу державну справу – сприяти антитерористичній операції. На відміну від чиновника – виконавця, волонтер бере ініціативу у свої руки і робить корисну для АТО справу не через посадовий обов'язок, а через обов'язок моральний. Макс Вебер розрізняє відповідальність чиновника та відповідальність політика. Чиновник відповідає за належне виконання наказу керівника. Чиновник не відповідає за зміст цього наказу, за наслідки виконання наказу. Це зовсім непогано. Політики-чиновники – це люди «з високорозвиненою становою честю, що гарантує бездоганність, без чого виникла б фатальна небезпека жадливої корупції та вульгарного міщанства, а це ставило б під загрозу суто технічну ефективність державного апарату»³. Відповідальність чиновника вторинна, залежна від політика-керівника. За зміст і наслідки політичного рішення бере на себе відповідальність керівник, політичний лідер. Оскільки волонтер сам бере на себе відповідальність за рішення, які приймає, то він тим самим включається до політичного шару еліти. Як і політик, волонтер отримує «відчуття того, що ти тримаєш в руках нерв історично важливого процесу». Це відчуття здатне підняти політика над повсякденністю.

Політику (за Вебером) також притаманна відповідальність перед майбутнім⁴. Дуже часто в інтерв'ю з волонтерами появляється думка про майбутнє, заради якого роблять свою справу добровольці. Саме наявність масового руху волонтерів свідчить про гідність українського народу, збереження якої дуже важливо для мотивації волонтерської діяльності. Завдання політика, за Вебером, берегти гідність нації. «Нація стерпить ущемлення її інтересів, але не стерпить образи її гідності», відмічає класик політології⁵. Революція гідності в Україні значно актуалізувала цю чесноту, заради збереження якої розвернувся волонтерський рух Майдану та АТО.

Волонтери безкоштовно та безкорисно надають широкий спектр соціальних послуг воїнам

¹ Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 179.

² Дзюбко, І.С., Левківський, К.М., Андрущенко, В.П. та ін. (2001). *Політологія: підручник*. 2 видання. Київ: Вища школа.

³ Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 177.

⁴ Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 173.

⁵ Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 177.

АТО та населенню, постраждалому від бойових дій. Вони не тільки постачають продукти, речі та інші засоби життєзабезпечення для воїнів та жителів зони АТО, а також створюють комп'ютерні програми для артилеристів, конструюють різні прилади, безпілотні апарати, надають психологічну допомогу та ін.

Масовий волонтерський рух функціонує завдяки наявності у волонтерів певних моральних якостей.

Моральні аспекти слід диференціювати на окремі моральні якості, які відображають різні сторони та прояви моральності учасників волонтерського руху. Волонтерству притаманні такі моральні якості: загальнолюдські (відповідальність, почуття обов'язку, совість); громадянські (патріотизм, пріоритет цінностей суспільства перед цінностями індивіда, прагнення до свободи та демократії, українська ідентичність, віра в праведність боротьби); міжособистісні (альтруїзм, емпатія, доброта, гуманність) та особистісні якості (гідність, оптимізм, ініціативність, безкорисність, романтизм, прагматизм). Розглянемо докладніше деякі з цих якостей. Порядок їх розгляду не відповідає рангу їх значущості. Всі якості тісно пов'язані одна з однією і виокремити якісь більш важливі, а якісь другорядні неможливо. Всі якості рівною мірою важливі, і відсутність будь-якої з них значно послаблює і навіть робить неможливим участь у волонтерському русі. Отже, те, що ми докладніше розглядаємо таку якість як відповідальність, ніяким чином не означає, що це головна якість, але те, що вона дуже важлива, не викликає сумніву.

У мотивації діяльності політика М. Вебер розрізняв етику переконання та етику відповідальності¹. Згідно з етикою переконання, політик вважає за необхідне дотримуватися принципів незалежно від наслідків таких дій. Етика відповідальності, навпроти, спонукає політика перш за все враховувати наслідки політичних рішень. З приводу цього М. Вебер відмічає: «Бездонно глибока прірва існує між тим, коли діють відповідно до максими етики переконання, мовою релігії: «Християнин робить, як належить, а щодо наслідків покладається на Господа», або ж діють згідно з максимою етики відповідальності: треба відповідати за (передбачувані) наслідки своїх дій»².

Саме з етикою відповідальності рахується волонтер, що бере участь у обміні полоненими. Є політики, які вважають, що з терористами не можна вести ніяких перемовин. Ці політики діють за етикою переконання. Волонтери – прагматики. Вони частіше враховують гуманітарні наслідки своїх дій. Для політичної свідомості волонтерів етична складова спирається не на абсолютну етику Євангелії, яка не цікавиться наслідками буквального додержання її, а на етику відповідальності. Так, дуже часто волонтери, що надсилають матеріальну допомогу в зону АТО, підкреслюють, що допомогу вони надають як жителям територій, які контролюються українськими військовими, так і жителям територій, що контролюються терористами. Точніше, волонтерам притаманний романтичний прагматизм, або прагматична романтика, адже волонтер займається практичною діяльністю з романтичних спонукань. У даному разі романтика – це духовна якість. Мотив діяльності волонтера – не матеріальна вигода, а моральний обов'язок, який відчуває волонтер. Саме за цю якість люди поважають волонтерів. Звичайно, ця повага викликана наслідками тих дій, що притаманні волонтерам АТО.

Багато людей вдячні волонтерам за допомогу. Позитивно оцінює діяльність волонтерів більшість населення незалежно від політичних або ідеологічних переконань. Так, за даними соціологічного дослідження за участю автора, що було здійснено в Запоріжжі у лютому 2015 р. (опитано 600 мешканців міста за репрезентативною вибіркою для дорослого населення), на запитання: «Як ви ставитеся до волонтерського руху на підтримку воїнів АТО?» 80,8 % респондентів відповіли «Підтримую». Не підтримують волонтерський рух лише 10,3 %. Пункт «Важко відповісти» відмітили 8,9 %.

Респондентам також було надано запитання про мотиви підтримки волонтерів та про мотиви діяльності волонтерів (див. табл. 1).

Як бачимо з табл. 1, респонденти найважливішою якістю волонтерів вважають чуйність до людей, що потребують допомоги. Ця якість пов'язана зі здатністю людини до емпатії. Це одночасно психологічна та етична якість, що означає усвідомлене співпереживання емоційному стану іншої людини, співчуття до цієї людини. Співпереживання в даному разі – це переживання волонтерів тих

¹ Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 180.

² Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 181.

самих емоційних станів, які відчуває воїн або жертва АТО через ототожнення себе з ними. Співчуття волонтера – це переживання власних емоційних станів з приводу почуттів воїнів або жертв АТО. Розвинена здатність до емпатії є важливою якістю волонтерів, чия діяльність безпосередньо пов'язана з людьми. Загальним визначенням цих якостей волонтерів є доброта. Політичне значення цих якостей полягає в тому, що йдеться не просто про співчуття однієї людини до іншої, а про виявлення емоційно забарвленої, добровільної, безкорисної допомоги з боку простих громадян у вирішенні державно значущої справи – перемоги в АТО. Тут доброта поєднується з громадським обов'язком. Чуйність у волонтерів є дієюю та має політичний зміст, адже допомога, яку надають волонтери, є частиною забезпечення антитерористичної операції, а волонтери фактично є частиною тилових підрозділів АТО. На відміну від благодійників, які дають гроші і на цьому заспокоюються, волонтери витрачають свої сили, час, енергію на суспільну справу.

Таблиця 1

Ставлення населення до волонтерів

Ваша думка про волонтерів, які допомагають АТО (% від кількості опитаних. Респонденти могли вибрати кілька варіантів)	%
Це чуйні люди, які хочуть допомогти тим, хто потребує допомоги	47,14
Це патріоти, які хочуть сприяти перемозі в АТО	44,44
Волонтери частково замінюють державу в забезпеченні АТО	19,53
Це люди, які допомагають своїм близьким, родичам, що потрапили в АТО	18,18
Волонтерський рух об'єднує небайдужих людей	17,85
Волонтерський рух виховує в людях громадянські почуття	10,10
Волонтери пов'язують зону АТО з рештою України	8,75
Це люди, які хочуть потрапити до влади, стати депутатами	5,72

Волонтерський рух є проявом вибуху пасіонарності, що свідчить про піднесення національного духу та забезпечення майбутнього держави.

Волонтери діють за покликанням, з почуттям обов'язку, що чітко виражене. За визначенням, обов'язок – це внутрішньо прийняте (добровільне) зобов'язання. Обов'язком волонтера є його зобов'язання перед нацією або учасниками бойових дій та жертвами АТО. Обов'язок тут розглядається як моральне зобов'язання (моральний обов'язок) – добровільне моральне зобов'язання волонтера перед нацією, народом, учасниками бойових дій. Видами обов'язку є громадянський обов'язок, патріотичний обов'язок, військовий обов'язок та ін. За Кантом, обов'язок – це необхідність вчинку з поваги до морального закону. Обов'язок дозволяє індивідові бути моральним. Прагнення виконати обов'язок – це прагнення людини до щастя. Справа волонтерів дуже нелегка. Вони страждають від втоми, наражаються на небезпеку, коли транспортують речі в зону АТО, але вони не відчувають себе нещасними. Тут слово «щастя» цілком доречне, адже волонтери відчувають задоволення від своєї діяльності, від розуміння того, що вони потрібні й приносять користь. Це надає самооцінці позитивної реакції, як самореалізація з відчуття, що ти є корисним для людей.

Чесність, довірливість волонтерів помножені на ідею патріотизму роблять їх ефективними діячами, що сумлінно роблять свою справу.

Парадоксально, що такі особистісні якості волонтерів, як некерованість, анархізм сприяють їх активності. Бо вони сприймають свою справу як обрану добровільно.

Для волонтера його справа – це моральний та громадянський обов'язок. Підтвердженням цієї думки є дані опитування, що наведені. 44 % респондентів вважають, що волонтери – «це патріоти, які хочуть сприяти перемозі в АТО». Здатність відчувати цей обов'язок та діяти згідно з ним є проявом зрілості громадянського суспільства, його відповідальності за долю країни.

Частина волонтерів відчують обов'язок перед близькими, родичами, друзями, які беруть участь в АТО. Згідно з опитуванням, 18 % респондентів вважають, що волонтери – «це люди, які допомагають своїм близьким та родичам, що потрапили в зону АТО».

Моральна складова життєдіяльності громадянського суспільства посилюється в часи найбільшої загрози для країни. У багатовимірному трактуванні поняття «мораль», що запропонував Ч. Тейлор, моральне мислення є сферою винесення «сильних оцінюючих суджень» (strong evaluations), становить собою поєднання трьох відносно незалежних вимірювань: 1) поваги щодо іншої людини як суб'єкта морального ставлення; 2) прагнення жити благим життям, що наповнене значенням, на відміну від тривіально-автоматичного існування; 3) прагнення заслужити повагу і шану в рамках даного суспільного простору¹. Всі ці параметри повною мірою можна віднести для оцінки моральної свідомості волонтерів. Їх поважають у суспільстві, життя їх наповнене значенням, адже їх діяльність вкрай необхідна суспільству, вони з повагою ставляться до об'єктів своєї допомоги, адже інакше вони навряд чи витрачали б стільки сил та часу на свою діяльність.

У волонтерства особливий вид влади – влади активної та ініціативної дії. Цей вид влади громадянства, фон відносин вільної дії, дифузна влада суспільних активістів. Ця влада є джерелом суспільної легітиматії, тобто визнанням громадою права на таку діяльність. Держава вимушена регламентувати волонтерську діяльність, саме тому на розгляд Верховної Ради надано закон про волонтерів.

Політика – це відносини з приводу влади. Але влада – це не завжди якість державного можновладця, державного чиновника або посадовця. Людина, що займається політикою, за Вебером, «черпає свою внутрішню рівновагу і почуття своєї гідності з усвідомлення того, що служить «справі» і тим самим надає сенсу своєму життю»².

Влада волонтера, як члена громадянського суспільства, спирається на здатність громадянського суспільства створювати механізми саморегуляції і саморозвитку, формувати сфери невідносин вільних індивідів, що володіють здатністю і реальною можливістю здійснювати свої природні права³.

Громадянське суспільство не лише сфера, а й тип взаємодії, певна модель соціальної організації з притаманною їй культурою⁴. Це соціальна культура спільноти громадянства. «Соціальна культура вміщує, зокрема, політичну, економічну, правову, моральну та інші види культури людини. Будь-яка справжня реформа – це, власне, і є зміна соціальної культури людей, котра й забезпечує зміни в суспільстві»⁵. Трансформація громадянського суспільства під впливом АТО супроводжується зміною його соціальної культури. Соціальна культура волонтерства насичена моральними рисами. Для соціальної культури волонтерів притаманний також оптимізм: вони сподіваються на близьку перемогу в АТО, на піднесення економіки в найближчий рік.

Важливим моральним аспектом волонтерства є те, що діяльність волонтерів викликає довіру з боку суспільства. Люди довіряють волонтерам через те, що вважають їх безкорисними, чуйними, самовідданими патріотами. На підтвердження цієї думки наведемо в табл. 2 результати опитування населення в Дніпропетровській області в листопаді 2014 р., яке провела доцент Криворізького державного університету А. Андрющенко. Опитано 1200 осіб за репрезентативною вибіркою для дорослого населення.

Як бачимо з табл. 2, рівень довіри до волонтерів АТО надзвичайно високий – 92,8 %.

Довіра є важливим компонентом соціального капіталу. Тож завдяки феномену волонтерства соціальний капітал українського суспільства значно підвищився. Поряд із виникненням нової еліти громадянського суспільства – волонтерства АТО виникли нові маси, які зі свого середовища

¹ Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: the Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.

² Вебер, М. (1998). *Покликання до політики. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи, 175.

³ Політологія. Модуль 1. Громадянське суспільство. *Бібліотека МГПУ*. <http://lib.mdpu.org.ua/e-book/politologiya/eBook/modul_1/tema9.htm>. (2014, грудень, 12).

⁴ Громадянське суспільство, його функції та можливості в сучасних умовах. *Київський міський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій*. <http://cpk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=713>. (2014, грудень, 16).

⁵ Костенко, О. (2015). Зміни в контексті соціальної культури. *Віче, 1*.

висунули корпус волонтерів і підтримали їх своєю довірою, шаную та активною участю у спільній справі допомоги АТО.

Таблиця 2

Результати дослідження рівня довіри населення Дніпропетровської області 2014 р. до волонтерів

Який рівень вашої довіри...?	
(Дайте одну відповідь, що найбільше пасує, з кожного питання):	
Питання і варіанти відповідей на них	% до всіх
... волонтерам?	
Зовсім не довіряю.	2,2
Переважно не довіряю.	3,5
Важко сказати, довіряю чи ні.	1,5
Переважно довіряю.	48,6
Цілком довіряю.	44,2
... «Самообороні Майдану»?	
Зовсім не довіряю.	4,1
Переважно не довіряю.	6,9
Важко сказати, довіряю чи ні.	6,0
Переважно довіряю.	44,3
Цілком довіряю.	38,7

Діяльність волонтерів є прикладом для інших, що спонукає людей приєднуватись до волонтерського руху, впливає на формування громадянської свідомості. 10 % респондентів вважають, що «волонтерський рух виховує в людях громадянські почуття». Небайдужість є однією з головних моральних рис волонтерів. 18 % респондентів відмічають, що «волонтерський рух об'єднує небайдужих людей».

Повагу та довіру до волонтерів з боку суспільства пояснює той факт, що лише 6 % респондентів вважають волонтерів тими людьми, що «хочуть потрапити до влади, стати депутатами». Більшість суспільства не підозрює в діях волонтерів корисних мотивів, що значною мірою відрізняє ставлення до волонтерів від ставлення суспільства до політиків у цілому. Широко відомий факт, що більшість людей вважають політиків як людей, що скоріше діють з власних інтересів, ніж з інтересів народу.

Висновки. У моральному плані волонтерство АТО є проявом дієвого патріотизму. Волонтери об'єднують небайдужих людей. Мотивація волонтерства ґрунтується на відчутті громадянського обов'язку перед нацією, народом, воїнами та жертвами АТО; на моральному обов'язку перед близькими людьми, що беруть участь у бойових діях. Волонтери – є елітою громадянського суспільства, є проявом появи нових мас, з високою громадянською свідомістю, що формуються в період «революції гідності» та реалізації її завдань. Суспільство з довірою і повагою ставиться до волонтерів як своєї кращої частини.

References

1. Dziubko, I.S., Levkiv's'kyi, I.S., Andruschenko, V.P. (2001). *Politologiya*. pidruchnyk. 2 vydannya. Kyiv: Vyscha shkola.
2. Hromadyans'ke suspil'stvo, yoho funktsii ta mozhlyvosti v suchasnykh umovakh. *Kyiv's'kyi mis'kyi centr perepidgotovku ta pidvyschennya kvalifikatsii pracivnykiv orhaniv derzhavnoi vlady, organiv mistsevogo samovryaduvannya, derzhavnykh pidpryemstv, ustanov i orhanizatsiy*. <http://cpk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=713>. (2014, грудень, 16).
3. Kostenko, O. (2015). Zminy v konteksti sotsial'noi kultury. *Viche*, 1.
4. Politologiya. Modul' 1. Hromadyans'ke suspil'stvo. *Biblioteka MHPU*. <http://lib.mdpu.org.ua/e-book/politologiya/eBook/modul_1/tema9.htm>. (2014, грудень, 12).
5. Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: the Making of the Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
6. Veber, M. (1990). *Politika kak prizvanie i professiya. Izbrannoe proizvedenie*. Moskva: Prohress.
7. Veber, M. (1998). *Poklykannya do polityky. Sotsiologiya. Zahal'noistorychnyi analiz. Polityka*. Kyiv: Osnovy.